

**Теоретико-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

Діяльність першого піклувальника Одеського навчального округу Н.Ф. Покровського

У статті на основі опублікованих джерел та архівних документів проаналізовано основні напрямки діяльності першого піклувальника попечителя Одеського навчального округу Н. Ф. Покровського, його внесок у розвиток освітніх установ округу, роботи по керівництву цензурним комітетом.

Ключові слова: Н. Ф. Покровський, Одеський навчальний округ, система освіти, цензура, цензурний комітет.

Одеський навчальний округ став восьмим навчальним округом в російській моделі розвитку освіти, що була сформована в першій половині ХІХ ст. Фундамент нової системи був закладений Олександром І, який здійснив в країні, в початковий період правління, глибокі перетворення адміністративного апарату. Важливою складовою частиною реформ цього часу стала реформа освіти, в ході якої було засновано Міністерство народної освіти, склалася чотирьохступінчаста структура навчальних закладів (парафіяльні та повітові училища, гімназії, університети), а терен країни поділявся на навчально-адміністративні підрозділи – навчальні округи. Першим піклувальником Одеського навчального округу став Н. Ф. Покровський, який стояв біля витоків нововведень у сфері освіти в регіоні та цензурного комітету в Одесі. Однак до теперішнього часу одеський період діяльності Н.Ф. Покровського вивчений ще досить слабо.

Ідея створення навчальних округів отримала своє оформлення в період становлення Міністерства народної освіти, першим міністром якого став виходець з козацької старшини граф П. В. Завадовський, який раніше очолював Комісію народних училищ. Вступаючи на посаду, міністр ініціював у наукових та громадських колах обговорення питання про назрілі в освіті новації. Міністр вивчив пропозиції вчених і громадських діячів, організував обговорення їх позицій на засіданні Комісії народних училищ, результати цього обговорення надав Олександрові І. Багато пропозицій, що лунали під час обговорення, лягли в основу наказу від 24 січня 1803 р., що став фундаментом реформи освіти. Згідно з документом «Про заснування навчальних округів з призначенням для кожного особливих губерній» всі навчальні заклади, підвідомчі Міністерству народної освіти, були розділені між новоствореними навколо університет-

ських міст шістьма навчальними округами: Московським, Віленським, Дерптським, С.-Петербурзьким, Казанським і Харківським [1].

На чолі кожного навчального округу стояв піклувальник. Московський навчальний округ очолював товариш міністра народної освіти М. Н. Муравйов, Дерптський – генерал-майор Ф. І. Клінгер, Казанський – академік С. Я. Румовський, Харківський – С. О. Потоцький. Двома навчальними округами керували молоді друзі імператора, члени Негласного комітету: С.-Петербурзьким – М. М. Новосильців, Віленським – А. А. Чарторийський. На цьому етапі до компетенції Харківського навчального округу були віднесені навчальні заклади Слобідської та Південної України, а також Орловської, Курської та Воронежської губерній.

У сферу повноважень піклувальника навчального округу входив контроль над діяльністю навчальних закладів усіх ступенів. Одне з положень документа вимагало від нього відповідати за «благоустрій всіх ввірених йому навчальних закладів» [2]. У той же час при університетах створювалися особливі училищні комітети, які, по суті, керували навчальними закладами округу, права попечителя у цій сфері до середини 30-х рр. ХІХ ст. були обмежені. Піклувальники спочатку не мали розпорядчої влади і, спостерігаючи за виконанням приписів міністра, лише передавали йому звіти та доповіді керівництва університету і училищного комітету, до яких деколи докладали свої зауваження і доповнення.

Новим міністром народної освіти 1828 р. став князь К. А. Лівен, генерал від інфантерії, раніше (з 1817 р.) був піклувальником Дерптського навчального округу. Він вважав, що у зв'язку із зростанням числа навчальних закладів в губерніях виникла необхідність поділу старих навчальних округів і створення нових. Для управління навчальними закладами Вітебської і Могильовської

губерній, вилучених зі складу С.-Петербурзького навчального округу, 1829 р. був затверджений особливий попечитель, в тому ж році виник Білоруський навчальний округ. К. А. Лівен виступив з пропозицією про створення навчального округу в Новоросійському краї, мотивуючи необхідність цього кроку занадто великою територією, що підкорялася Харківському навчальному округу, і багатонаціональним складом населення регіону. Позицію міністра підтримав генерал-губернатор краю М. С. Воронцов. Однак питання про заснування Одеського навчального округу було вирішене не так швидко, як Білоруського. Пропозиція К. А. Лівена в оточенні Микола I зустріли неоднозначно. Це підштовхнуло імператора спочатку прийняти компромісне рішення з цієї проблеми: «Сообразив все особое мнения с замечаниями г. министра, мне кажется, что учреждение особого учебного округа действительно не обещает принести пользы. Мне край сей довольно известен, он русский; одна Одесса представляет смесь, о которой князь Ливен упоминает, и касательно ее я должен сознаться, что разделяю совершенно его мнения; но из сего самого и заключаю, что опасно было бы подчинять весь край сему месту, коего лицей не может никогда заменить университет...» [3].

Відсутність університету стало на цьому етапі каменем спотикання для заснування повноцінного навчального округу, але Одеса мала все ж вельми важливий за статусом навчальний заклад – лицей, що і визначило подальший розвиток подій.

Перший піклувальник Одеського навчального округу Никифор Федорович Покровський (1779-1838) народився в сім'ї священика. Закінчивши Астраханську духовну семінарію, з 1795 по 1798 рр. він працював у ній учителем, а потім вступив до Московського університету. Після закінчення університету Н. Ф. Покровський служив у департаменті міністра військово-морських сил. Перейшовши на службу до Міністерства народної освіти, в лютому 1810 р. він став директором училищ Ярославської губернії. За спогадами товаришів по службі, Н. Ф. Покровський був діяльним керівником і знаючим педагогом [4].

У період створення «подвійного міністерства» – Міністерства духовних справ і народної освіти, влітку 1817 р. Н. Ф. Покровський був призначений начальником 4-го відділення департаменту духовних справ. Деякий час він очолював Комітет цензури іноземної в С.-Петербурзі, а 7 червня 1829 р. був переведений на посаду дирек-

тора одеських училищ. Незабаром Н. Ф. Покровський приступив до виконання своїх обов'язків.

Більше року йшло обговорення майбутнього навчальних закладів південних губерній. І все ж імператор визнав корисним Рішельєвський лицей «сделать независимым от Харьковского университета, подчинив ему все мелкие учебные городские заведения» і створити навчальний округ, поставивши на чолі ««надежного попечителя»» [5, с. 184].

30 липня 1830 р. був виданий указ про заснування Одеського навчального округу, центральним навчальним закладом якого став Рішельєвський лицей. Йому підпорядковувалися навчальні заклади Одеси. Проте вже восени того ж року почався процес розширення компетенції новоствореного округу. Указом 8 листопада 1830 р. до його складу було включено Бессарабська область; на чолі навчального округу був поставлений Н. Ф. Покровський [6].

1831 р. стався новий розподіл губерній вже по 7 навчальним округам, де також окремо підкреслювалися особливості управління одеськими навчальними закладами: «Учебные заведения города Одессы и Области Бессарабской остаются под главным начальством особого попечителя» [7]. Указом від 9 грудня 1832 р. Одеському навчальному округу були підпорядковані навчальні заклади Херсонської та Таврійської губерній. Указ 30 травня 1833 р. розширив територію округу приєднанням Катеринославської губернії.

У перші роки служби на посаді піклувальника Н. Ф. Покровський зосередив головну увагу на аналізі стану навчальних закладів округу. З цією метою він здійснював короткострокові і тривалі поїздки по містах округу. Часом, щоб подібні ревізії були ефективні, він вважав за доцільне «разделить осмотр на две поездки, а именно: в одну поездку осмотреть училища херсонские, екатеринославские и таврические; в другую – бессарабские» [8]. Зокрема, по завершенню ревізії навчальних закладів округу 1833 р. Н. Ф. Покровський констатував: «Между гимназиями по хорошему успеху учения занимает первое место Коммерческая Таганрогская, за нею следует Екатеринославская; Херсонская, хотя и не заслуживает невыгодных замечаний, однако требовала напоминания о лучшем состоянии». Піклувальник відзначив задовільний стан парафіяльних і повітових училищ в Олександрії (Херсонська губернія), в Бахмуті (Катеринославська губернія), в Маріуполі, Феодосії та

Керчі (Таврійська губернія). Однак, на його думку, Орхівське училище в Таврійській губернії «в некоторых отношениях неисправно» [9].

Особливу заклопотаність піклувальника викликало матеріальне становище викладачів і службовців, які працювали в приходських і повітових училищах: «Полуденный край, славящийся изобилием, для наших чиновников весь (кроме Екатеринослава) очень беден, и они везде терпят нужду крайнюю, а когда еще несчастье голода постигало сей край, то особенно обремененные семейством, подвергались сим нуждам еще более» [10].

Підводячи підсумки ревізії, піклувальник констатував слабкість матеріальної бази більшості навчальних закладів, на зміцнення якої він сконцентрував свої зусилля. 25 червня 1835 р. було затверджено нове положення про навчальні округи. Середні навчальні заклади були вилучені з ведення університетів, управління ними цілком зосередилося в руках піклувальників та їх рад. Повноваження піклувальника були істотно розширені [11]. Йому було дано право вибирати директорів гімназій і затверджувати на посадах інспектора та вчителів. Тоді ж була введена посада помічника і чиновника для особливих доручень – інспектора казенних училищ округу. При кожному піклувальнику створювалася Піклувальна рада, до якої входили помічник піклувальника, окружні інспектори, директори навчальних закладів, а часом (за запрошенням) професори університетів. Компетенції ради підлягали навчально-методичні питання та адміністративні справи.

На цьому етапі помітно активізувалася діяльність піклувальника і чиновників Одеського навчального округу. Н. Ф. Покровський робив кроки до розширення мережі парафіяльних і повітових училищ, поліпшення їх фінансового стану. Навчальні заклади регіону потребували коштів, які могли бути отримані від приватних осіб. У зв'язку з цим піклувальник прагнув виявити механізми активізації благодійних пожертвувань. Н. Ф. Покровський і місцева адміністрація бачили такі важелі в заохочення різного роду, які й справді збільшили б кількість охочих допомогти навчальним закладам. Імена жертводавців публікувалися на сторінках преси, деякі з них отримували урядові нагороди. Такі заохочення піднімали статус філантропа в очах громадськості, роблячи благодійність притягальною і престижною. Наприклад, одеський купець М. Крамарев 1836 р. був нагороджений медаллю за пожертвування на користь Рішельєвського ліцею [12].

Діяльність Н. Ф. Покровського залишила помітний слід в історії головного в той період навчального закладу регіону – ліцею. Всебічно вивчивши стан справ у ньому, піклувальник здійснив у ліцеї ряд перетворень: розширив обсяг викладання предметів, взяв під контроль виконання викладачами своїх обов'язків, дисципліну ліцеїстів. Н. Ф. Покровський висунув ідею реорганізації цього навчального закладу з метою наблизити ліцей до вищої ланки в системі освіти – університету.

З ініціативи піклувальника був підготовлений і введений в дію ліцейський статут 1837 р., згідно з яким в Рішельєвському ліцеї були проведені подальші перетворення, що істотно підвищили його статус. Іншим напрямком діяльності Н. Ф. Покровського стало заснування Одеського цензурного комітету. Зі створенням централізованої системи цензури на основі цензурного статуту 1828 р. і підпорядкуванням її Міністерству народної освіти, піклувальники почали відігравати важливу роль у керівництві місцевими цензурними комітетами, займаючи в них посаду голови.

Згідно цензурному статуту, центральним цензурним органом в країні було Головне управління цензури в С.-Петербурзі. В університетських центрах імперії були створені підпорядковані йому Московський, Віленський, Дерптський, Казанський, Харківський цензурні комітети. У портових містах Ризі та Одесі, що мали торгові контакти з іноземними державами, була введена посада окремого цензора з внутрішньої та зовнішньої цензури.

Обов'язки окремого цензора в Одесі були покладені на директора Рішельєвського ліцею. 1829 р. його директором і окремим цензором в Одесі був професор філософії І. І. Дубрович, який довгий час працював в ліцеї. Цензурна діяльність І. І. Дубровича складалася непросто. Він не справлявся з потоком літератури, що надходила до Одеси з-за кордону. У зв'язку з цим цензурним відомством було поставлено питання про його зміщення [13]. Однак піклувальник глибше бачив причини незадовільної роботи окремого цензора і не пов'язував їх лише з невмілими діями І. І. Дубрович. У донесенні в С.-Петербург Н. Ф. Покровський зазначав, що щорічно в Одесу надходить близько 25 тис. книг на різних мовах. Для розгляду такого масиву літератури, стверджував він, необхідний не окремий цензор, а цензурний комітет. Наявність цензурного комітету в краї полегшило б, на його думку, розвиток книжкової справи і періодичної преси.

З позицією піклувальника був згоден генерал-губернатор М. С. Воронцов. Згодом керівництво цензурними органами прийняло рішення: «Должность отдельного цензора, положенную в Одессе уставом о цензуре 22 апреля, разделить между тремя из принадлежащих к Ришельевскому лицу чиновников в виде комитета, подобного учрежденным при университетах» [14].

18 червня 1831 р. розпочав свою роботу Одеський цензурний комітет, у штаті якого був залишений І. І. Дубрович і додатково введені ад'юнкти ліцею О. Г. Тройницький і В. Ф. Пахман. Обов'язки між цензорами розподілялися з урахуванням знання ними іноземних мов: В. Ф. Пахману і О. Г. Тройницькому доручалася цензура книг німецькою та французькою мовами, І. І. Дубровичу – латиною. Головою Одеського цензурного комітету був призначений Н. Ф. Покровський [15]. Надалі в Одеському цензурному комітеті постійно головував піклувальник навчального округу, як того вимагав цензурний статут.

Одеський цензурний комітет став одним з головних суб'єктів управління системи періодичної преси південних територій імперії, під контролем якого після заснування «Губернских ведомостей» опинився друк Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, Бессарабської області та Обласі Війська Донського. Члени Одеського цензурного комітету не відрізнялися надмірною прискіпливістю. Вони чітко слідували букві цензурних статутів та циркулярів, але виконували свої обов'язки розумно, без провінційної старанності, в чому, зрозуміло, є заслуга глави цензурного комітету.

У період піклування освітою Н. Ф. Покровського в Одесі виходила двомовна газета «Одеський вісник – Journal d'Odessa», що з 1831 р. поділилася на два самостійних популярних видання «Одеський вестник» та «Journal d'Odessa». У липні 1830 р. в якості додатків до газети «Одеський вестник» почали виходити «Листки, издаваемые Обществом сельского хозяйства Южной России» – перше наукове видання краю. «Листки» редагував комітет, до якого входили члени цього наукового товариства. У перший рік видання «Листки» виходили один раз на місяць безкоштовно розсилалися передплатникам «Одеського вестника». У січні 1831 р. в «Одеському вестнику» повідомлялося, що видання «Листков» буде припинено і «Общество» обмежитися щорічним випуском своїх звітів [16]. Але, вихід «Листков» через рік знову відновився. Влітку 1832 р. члени «Общества» подали до Головного

управління цензури клопотання, в якому скаржилися, що «все журналы, выписываемые обществом морем, приходят в Одессу довольно поздно, должны пробыть еще несколько времени в Одесском цензурном комитете и потом отправляться в Петербург» [17]. Далі в документі підкреслювалося: «Следуя сему правилу, общество лишается способов выписывать морем иностранные периодические издания по части хозяйства и, не имея возможности получать сих журналов чрез Петербург по чрезвычайной их дороговизне, оно должно будет лишиться средств пользоваться большею частию улучшений и открытий по части сельского хозяйства» [18]. Н. Ф. Покровський підтримав це прохання завдяки чому цензурне відомство дозволило Одеському цензурному комітетові розглядати зарубіжні наукові журнали на місці, що істотно скоротило термін їх надходження в «Общество сельского хозяйства Южной России».

1831 р. публіцист П. Т. Морозов зробив чергову спробу почати в Одесі систематичний випуск адрес-календарів, надрукувавши російською та французькою мовами «Календарь на 1832 год – Calendrier pour l'année 1832». У зв'язку з протестом Академії наук «Календарь» наступного року не вийшов. Однак адміністрації краю вдалося вибороти права на систематичне видання календарів в Одесі. Їх вихід почався з видання «Календаря на 1834» (під редакцією П.Т. Морозова), який залишався двомовним, але був більшого обсягу, що дозволило редакції включити до нього нові відділи та рубрики. З 1835 р. щорічник отримав назву «Новороссийский календарь» і почав виходити російською мовою. Важливою складовою частиною цього календаря стала рубрика «Разные статистические сведения об Одессе», що містила дані про динаміку народонаселення, матеріали про розвиток промисловості, торгівлі, освіти, книжкової справи і т.п.

На початку 30-х рр. XIX ст. П. Т. Морозов спільно із редактором «Одеського вестника» літератором М. П. Розбергом почав видання першого літературного альманаху в регіоні. Ним став «Одеський альманах на 1831 год», видання малого формату. На його сторінках розміщували свої вірші і прозу столичні і місцеві літератори. Альманах отримав позитивні відгуки провідних столичних журналів, сподобався читачам. Цей успіх дозволив М. П. Розбергу з 1833 р. розпочати випуск щотижневих додатків до «Одеського вестника» під назвою «Литературные листки», які повинні були стати зразком літературного журналу

в Одесі. Після першого року видання редакція виступила зі зверненням до читачів, в якому зазначала: «Статьи, вошедшие в состав «Литературных листков», заимствованы из лучших творений современных писателей, из разных сочинений, замечательных в мире наук, и из иностранных журналов, особенно известных, есть также оригинальные статьи и прекрасные стихотворения» [19]. «Литературные листки» були доброзичливо зустрінуті передплатниками «Одесского вестника». Вони видавалися протягом 1834 р., але потім їх друк був припинений у зв'язку з від'їздом М. П. Розберга з Одеси.

Н. Ф. Покровський, як глава Одеського цензурного комітету, не тільки не перешкодив, а всіляко сприяв виходу всіх цих видань, підтримував добрі стосунки з видавцями і редакторами. Зокрема, піклувальник вів дружнє листування з М. П. Розбергом [20].

Зробивши чимало для розвитку освіти та періодики в Одесі, Н. Ф. Покровський в червні

1837 р., у зв'язку з погіршенням здоров'я, вийшов у відставку і переїхав до Криму, де прожив останній рік свого життя.

Переведення до Одеси Н. Ф. Покровського збіглося в часі із заснуванням Одеського навчального округу та затвердженням Одеського цензурного комітету. Він вніс помітний внесок у розширення мережі навчальних закладів у південних губерніях і областях, зміцнення їх матеріальної бази, поліпшення фінансового становища службовців навчальних закладів. Його заслугою є підвищення статусу головного з навчальних закладів регіону – Рішельєвського ліцею. Очоливши цензурний комітет, Н. Ф. Покровський виступав за розвиток періодики в Одесі. Проте за межі адміністративного центру періодична преса вийшла тільки після указу 1837 р., який відкрив можливість заснування по губернських містах «Губернських ведомостей», тому їхнім становленням і розвитком керував вже новий піклувальник.

Джерела і література

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20598.
2. ПСЗ РИ. – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20598.
3. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902.
4. Звонников И.М. Историческая записка о Ярославской гимназии. – Ярославль, 1881.
5. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 772, оп. 1, спр. 229.
7. ПСЗ РИ. – Собр. II. – СПб., 1832. – Т. 6. – № 4251.
8. РДІА, ф. 733, оп. 78 (1833-1834), спр. 180.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само, оп. 2 (1835), спр. 211.
12. Там само, оп. 78 (1836), спр. 229.
13. Там само, ф. 772, оп. 1, спр. 440.
14. Там само, спр. 319.
15. Там само, спр. 229.
16. Одесский вестник. – 1831. – 3 января.
17. РДІА, ф. 772, оп. 1, спр. 459.
18. Там само.
19. Литературные листки. – № 40.
20. Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 300, оп. 1, спр. 424.

Ирена Гребцова

Деятельность первого попечителя Одесского учебного округа Н.Ф. Покровского

В статье на основе опубликованных источников и архивных документов проанализированы основные направления деятельности первого попечителя Одесского учебного округа Н.Ф. Покровского, охарактеризован его вклад в развитие образовательных учреждений округа, работа по руководству цензурным комитетом.

Ключевые слова: *Н.Ф. Покровский, Одесский учебный округ, система образования, цензура, цензурный комитет.*

Iren Grebtsova

The ACTIVITIES N.F. POKROVSKY – the FIRST TRUSTEE of TRAINING DISTRICT in ODESSA

In the article on the basis of the published sources and archival documents the author analyzes basic directions of activity of the first trustee of the Odessa educational district N.F. Pokrovskiy. His contribution to development of educational institutions of the district and his managing a censorship committee are studied.

Key words: *N.F. Pokrovskiy, Odessa educational district, system of education, censorship, censorial committee.*